QAŞQADARYO ŞEVALARINING LINGVOGEOGRAFIK TAVSIFI VA DIALEKTAL ATLAS ELEMENTLARI

Sharipova Shahrizoda Zarif qizi

Shahrisabz Davlat Pedagogika Instituti o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada Qaşqadaryo şevalarining hududiy guruhlari, fonetik, morfologik va leksik izoglossalari 2000-yildan keyingi manbalar asosida tavsiflanadi. Viloyat şevalarining elektron dialektal atlasini tuziş uçun zarur bölgan yettita element taklif etiladi.

Kalit sözlar: Qaşqadaryo şevalari, lingvistik geografiya, izoglossa, oraliq şevalar, lingvistik xarita, dialektal atlas.

Аннотация. В статье на основе источников, изданных после 2000 года, описаны территориальные группы, фонетические, морфологические и лексические изоглоссы говоров Кашкадарьи. Предложены семь элементов, необходимых для составления электронного диалектного атласа области.

Ключевые слова: говоры Кашкадарьи, лингвистическая география, изоглосса, переходные говоры, лингвистическая карта, диалектный атлас.

Abstract. Drawing on sources published after 2000, the article describes the territorial groups and the phonetic, morphological and lexical isoglosses of the Kashkadarya dialects. Seven elements required for compiling an electronic dialect atlas of the region are proposed.

Keywords: Kashkadarya dialects, linguistic geography, isogloss, transitional dialects, linguistic map, dialect atlas.

KIRIŞ

Şevalarni lingvogeografik tavsiflaş – til hodisalarining hududiy tarqalişini aniqlaş va uni xaritada körsatiş demakdir. Bunday tavsifning yakuniy mahsuli dialektal atlas bölib, u şevalarning çegarasi, özaro munosabati va tarixiy qatlamlarini körgazmali aks ettiradi. Özbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-son Farmoni bilan tasdiqlangan konsepsiyada davlat tilining

sofligini saqlaş va uni boyitib boriş vazifasi belgilangan [1]; şevalar boyligini xaritalaştiriş şu vazifaning ilmiy asoslaridan biridir.

Qaşqadaryo viloyati bu borada alohida örin tutadi: özbek şevaşunosligida viloyat miqyosidagi atlas aynan şu hudud böyiça yaratilgan – A. Şermatovning Qaşqadaryo viloyati özbek xalq şevalari atlasi 1979-yilda tuzilgan [7]. Biroq oradan qariyb yarim asr ötdi. Muammo şundaki, bu atlas bugungi til holatini aks ettirmaydi, Quyi Qaşqadaryo şevalari böyiça manbalar kam [7], özbek şevalarining töliq atlasi esa hanuz yaratilmagan [12]. Maqolaning maqsadi – Qaşqadaryo şevalarining lingvogeografik tuzilişini 2000-yildan keyingi manbalar asosida tavsiflaş va yangi dialektal atlasning asosiy elementlarini belgilaşdan iborat.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Voha şevalarining örganiliş tarixi X. Jabborov maqolasida batafsil umumlaştirilgan [7]. Unga köra, Qarşi şevasini ilk bor E. Polivanov tavsiflagan va uni unlilar uyğunligi (singarmonizm) saqlanmagan şeva tipiga kiritgan. B. Jörayev Yuqori Qaşqadaryo şevalarining leksikasi va matnlarini e'lon qilgan; uning monografiyasida matnlar qipçoq, oraliq va şahar tipidagi şevalar böyiça guruhlangan. A. Şermatov Qarşi şevasining kelişik va egalik qöşimçalarini örgangan, viloyat şevalari haqida monografiya va atlas yaratgan. T. Qudratov oraliq şevalarni Şahrisabz, Yakkaboğ, Çiroqçi va Qamaşi materiallari asosida tadqiq etgan, A. Jörayev esa Yuqori Qaşqadaryo şevalari morfologiyasini areal usulda örgangan [7].

2000-yildan keyingi işlarda asosan leksika jamlandi: T. Nafasovning "Qaşqadaryo özbek xalq sözlari" luğati 8 mingga yaqin sözni qamragan [7; 8], dehqonçilik leksikasiga oid alohida luğat tuzilgan [7]. D. Pulatova murojaat şakllarining hududiy tarqalişini körsatgan [9]. Nazariy asoslar S. Aşirboyev darsliklarida [4; 5] va T. Enazarov hammualliflikdagi darslikda [6], lingvogeografik usullar M. Usmonov maqolasida [12] berilgan. Şevalar korpusiga oid ilk tadqiqotlar ham e'lon qilindi [3; 13].

TAHLIL VA NATIJALAR

Hududiy guruhlar. Özbek şevalari an'anaviy ravişda qarluq, qipçoq va öğuz lahjalariga ajratiladi [5; 9]. Qaşqadaryo şevalari esa manbalarda ikki xil asosda guruhlanadi. Hududiy asosda Yuqori Qaşqadaryo (Şahrisabz, Kitob, Çiroqçi, Yakkaboğ, Qamaşi) va Quyi Qaşqadaryo (Qarşi va uning atrofi) şevalari farqlanadi; lisoniy asosda qipçoq, oraliq va şahar tipidagi şevalar ajratiladi [7]. Lingvogeografik nuqtayi nazardan eng muhimi – oraliq şevalar mintaqasi: Şahrisabz, Yakkaboğ, Çiroqçi va Qamaşi hududida [7; 9] turli tipdagi şevalarning belgilari kesişadi, şu bois bu yerda izoglossalar bir çiziqqa tuşmaydi, balki keng tutam hosil qiladi.

Fonetik izoglossalar. Areal tahlilda fonetik (izofona), morfologik (izomorfa) va leksik izoglossalar farqlanadi [12]. Voha uçun birinçi fonetik belgi – singarmonizmning saqlaniş-saqlanmasligi: Qarşi şevasi singarmonizmsiz tipga mansub [7]. Ikkinçi belgi – unlilar almaşinuvi: adabiy tildagi *öğlim* sözi Qaşqadaryo, Surxondaryo, Samarqand va Jizzaxning bir qismida *ulim* şaklida aytiladi; *seni* örnida *sani* şakli ham qayd etilgan [9]. Bu belgilar xaritaga tuşirilsa, ularning viloyat içidagi çegarasi va qöşni viloyatlarga davomi körinadi.

Morfologik izoglossalar. Kelişik, egalik va şaxs-son qöşimçalarining variantlari vohada hududiy farqlanadi: bu farqlar Qarşi şevasi misolida hamda Şahrisabz, Kitob, Çiroqçi va Yakkaboğ tumanlari şevalarini özaro qiyoslaş asosida örganilgan [7]. Demak, morfologik xaritalar uçun dastlabki material mavjud, uni bugungi nutq asosida qayta tekşiriş talab etiladi.

Leksik izoglossalar. Leksika xaritalaştiriş uçun eng boy qatlamdir. Qarindoşlik va murojaat sözlaridan *ena, momo, yanga, hamsoya, oşna* Qaşqadaryoda qöşni viloyatlar bilan umumiy arealga ega; *momo* sözi Qaşqadaryo va Surxondaryoda "buvi" ma'nosini bildiradi [9]. Manbalarda buvi ma'nosidagi *tota*, belançak ma'nosidagi *alvonç* kabi sözlar ham keltirilgan [7]. Özlaşma qatlam til aloqalarini körsatadi: *böyimjon* (baqlajon), *avğa* (dovon), *qas* (belboğ) sözlari tojik tilidan özlaşgan deb izohlanadi [7]. Mavjud luğat va manbalarda voha

şevalariga oid jami 16 mingga yaqin söz qayd etilgan [7]; bu leksik xaritalar uçun tayyor manba vazifasini ötaydi.

Dialektal atlas elementlari. Yuqoridagi tavsif asosida Qaşqadaryo şevalarining yangi dialektal atlasi quyidagi elementlardan iborat bölişi lozim, deb hisoblaymiz (1-jadval).

1-jadval. Qaşqadaryo şevalari dialektal atlasining asosiy elementlari

Element	Mazmuni	Qaşqadaryo materiali misolida
1. Tayanç punktlar töri	material yiğiladigan aholi punktlari röyxati	14 tuman va 2 şaharning barçasi; qipçoq, oraliq va şahar tipidagi şevalar hududi
2. Savolnoma	fonetik, morfologik, leksik savollar dasturi	barça punktlar uçun yagona dastur va transkripsiya
3. Fonetik xaritalar	izofonalar	singarmonizm; *öğlim – ulim*, *seni – sani* tipidagi almaşinuvlar
4. Morfologik xaritalar	izomorfalar	kelişik, egalik, şaxs-son qöşimçalari variantlari
5. Leksik xaritalar	söz va ma'nolar areali	*ena, momo, tota, alvonç*; dehqonçilik va çorvaçilik leksikasi; özlaşmalar
6. Umumlaştiruvçi xarita	izoglossalar tutami, şeva çegaralari	oraliq şevalar mintaqasi
7. Ilovalar	matnlar, audioyozuvlar, söz körsatkiçi	mavjud luğatlar bilan boğlangan baza

Manba: [5; 7; 9; 12] asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Bu elementlarning har biri aniq talabga ega. Tayanç punktlar töri viloyatning butun hududini qamraşi kerak: hozir viloyat tarkibida 14 ta tuman hamda Qarşi va Şahrisabz şaharlari bor [2], qişloq aholi punktlari esa mingdan ortiq [10]. Punktlarni tanlaşda toğ, toğoldi va çöl hududlari, şuningdek, şahar va qişloq nisbati hisobga olinişi zarur, çunki aholining 57,4 foizi qişloqlarda yaşaydi [2]. Savolnoma avvalgi tadqiqotlarda qayd etilgan belgilarni [7; 9] albatta qamraşi lozim – şundagina yangi

ma’lumotni 1979-yilgi atlas bilan qiyoslab, yarim asrda yuz bergan özgarişlarni körsatiş mumkin böladi.

Atlasni elektron şaklda yaratiş maqsadga muvofiq. “Areal lingvistika” darsligida lingvistik xarita şevalarni va til aloqalarini örganiş vositasi sifatida taqdim etilgan, fanning geografiya va kartografiya bilan boğliqligi ta’kidlangan [11]. Elektron xaritada har bir punktga şeva matni va audioyozuvni biriktiriş, fonetik, morfologik va leksik qatlamlarni ustma-ust qöyib körsatiş mumkin; şevalar korpusiga oid tadqiqotlar [3; 13] bunday bazani yaratiş tajribasi şakllanayotganini körsatadi.

Şu bilan birga, bir neça qiyinçilikni hisobga oliş kerak. Avvalgi tadqiqotlar öşa davrdagi ma’muriy bölinişga tayangan, masalan, Beşkent rayoni şevalari alohida örganilgan [7]; ularni hozirgi tumanlar xaritasiga körçiriş aniqlik talab etadi. Şahar muhitida adabiy til ta’sirida şeva belgilari tekislanib bormoqda, şu bois keksa avlod nutqini yozib oliş keçiktirib bölmaydigan vazifadir. Manbalardagi misollarning bir qismi aniq punktga boğlanmagan, ularni xaritaga tuşiriş uçun qayta dala tekşiruvi zarur.

XULOSA

Birinçidan, Qaşqadaryo şevalari hududiy jihatdan Yuqori va Quyi Qaşqadaryo guruhlariga, lisoniy jihatdan qipçoq, oraliq va şahar tipidagi şevalarga ajraladi; oraliq şevalar mintaqasi izoglossalar tutami hosil bölgan hudud sifatida alohida ahamiyatga ega. Ikkinçidan, manbalarda fonetik, morfologik va leksik izoglossalar uçun yetarli dastlabki material töplangan, ayniqsa, leksika boy. Uçinçidan, 1979-yilgi atlas va keyingi luğatlar yangi atlas uçun asos böladi, biroq ular bugungi nutq asosida qayta tekşirilişi kerak. Törtinçidan, yangi atlas yettita element asosida, elektron şaklda va fanlararo hamkorlikda yaratilişi maqsadga muvofiq.

AMALIY TAKLIFLAR

1. Viloyatning har bir tumanidan toğ, toğoldi va çöl hududlarini qamragan holda kamida beş-oltita tayanç punkt tanlab, yagona savolnoma asosida material yiğiş.

2. 1979-yilgi atlas xaritalarini raqamlaştiriş va yangi ma'lumot bilan qiyoslaş uçun asos sifatida foydalaniş.

3. Sinov tariqasida oraliq şevalar mintaqasi (Şahrisabz, Yakkaboğ, Çiroqçi, Qamaşi) böyiça elektron xaritalar turkumini tayyorlaş.

4. Mavjud luğatlardagi sözlarni [7; 8] aniq aholi punktlariga boğlab, leksik xaritalar bazasini şakllantiriş.

5. Quyi Qaşqadaryo şevalarini birinçi navbatda örganiş, keksa avlod nutqini audioyozuvlar şaklida saqlaş.

6. Işni tilşunos, geograf-kartograf va axborot texnologiyalari mutaxassislari hamkorligida, talabalarning dialektologik amaliyoti bilan boğlab taşkil etiş.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Özbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi "Mamlakatimizda özbek tilini yanada rivojlantiriş va til siyosatini takomillaştiriş çora-tadbirlari töğrisida"gi PF-6084-son Farmoni. https://lex.uz/docs/5058351
2. Qaşqadaryo viloyatida demografik holat (2026-yil yanvar–mart): press-reliz / Qaşqadaryo viloyati statistika boşqarmasi. – 2026-yil 27-aprel. https://qashstat.uz/uploads/press26/DM-PR-UZ-03-2026.pdf
3. Abdurahmanova S. Şevalar korpusini yaratişning nazariy asoslari (özbek korpus lingvistikasining şakllanişi va taraqqiyoti) // ÖzMU xabarlari. – 2024. – № 1/10/1. – B. 273–275.
4. Aşirboyev S. Areal lingvistika: darslik. – Toşkent: Bookmany print, 2023.
5. Aşirboyev S. Özbek dialektologiyasi. – Toşkent, 2013.

6. Enazarov T., Karimjonova V., Ernazarova M., Mahmadiyev Ş., Rixsiyeva K. Özbek dialektologiyasi. – Toşkent, 2012.
7. Jabborov X. Qaşqadaryo şevalarining örganiliş tarixidan // Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi. – 2025. – Vol. 8, № 2. – B. 139–146. https://doi.org/10.59182/tudad.1619886
8. Nafasov T. Qaşqadaryo özbek xalq sözlari. – Toşkent: Muharrir, 2011.
9. Pulatova D. Özbek tilida murojaat şakllarining hududiy xoslanişi // ÖzMU xabarlari. – 2024. – № 1/10/1. – B. 318–320.
10. Qurbonov P.R., Qöldoşeva G.M. Qaşqadaryo viloyati aholi manzilgohlari şakllanişi va rivojlanişining nazariy asoslari // Ilim hám jámiyet. – 2025. – № 6. – B. 39–41.
11. Sobirov A. Zamonaviy darslik yangi sifat bosqiçiga kötarilayotgan şevaşunoslik rivojiga xizmat qiladi // Yangi Özbekiston (yuz.uz). – 2023-yil 28-iyul. https://yuz.uz/uz/news/zamonaviy-darslik-yangi-sifat-bosqichiga-kotarilayotgan-shevashunoslik-rivojiga-xizmat-qiladi-
12. Usmonov M.M. Scientific-theoretical basis of the area study of Uzbekistan dialects // NamDU ilmiy axborotnomasi. – 2025. – № 7. https://journal.namdu.uz/archive/2025-issue-7/maqola-61818-1749583549/pdf
13. Xolova M. Özbek milliy şevalari korpusi tadqiqi (Boysun tumani “j”lovçi şevalari misolida): monografiya. – Termiz, 2022. – 144 b.